

Kritik Analitik Düşünme Fıkıh İlişkisi

*¹Yusuf ŞEN

*¹Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Özet

İnsanı diğer varlıklardan ayıran ve *mükerrerem* kılan en önemli özellik; doğru ile yanlış ayırabilmesi, akıllı olması, zihinsel işlevlere sahip olması, dolayısıyla kendini bilmesi, Rabbi'ni tanınmasıdır. Kişinin ilahi mesajları anlaması, lehinde ve aleyhinde olan hükümleri bilmesi; onun *akıllı, düşünebilen, bilinçli, muhakeme* edebilen yeterli hafızaya sahip, farkında, *basiretli ve ferasetli* olmasına bağlıdır. Bu nedenle insanın mükellef olmasının başında akıllı ve baliğ olma şartı aranır. Fıkıh ilminin “insanın lehinde ve aleyhinde olan şer’i ve ameli hükümleri bilmesidir.” şeklinde tarif edilmesi bu vasıflarının varlığına racidir. İnsanın, *maslahatına ve mefsedetine* olan hükümleri bilerek hakikate ulaşması, fakih olmasına, kritik analitik düşünmesine ve bu düşünceyi hayat tarzı haline getirmesine bağlıdır. Fıkıh, Şâri Teala'nın emir ve yasaklarından istinbat edilerek çıkarılan, insan fiilleriyle ilgili konulardır. İnsanın Allah'la olan ilişkilerini düzenleyen ibadetlerle ilgili hükümlerden muamelat hükümlerine kadar hayatın her aşamasında, zihinsel işlevlerini ve süreçlerini etkili kılarak, ilahi hükümleri anlamak, *hikmet'i teşriyi* bilmek ve bunları ana gayeler doğrultusunda uygulamak, fıkhetmenin amacı ve gereğidir. Fıkıh bu özelliğiyle temelde teşriye uygun olarak hedef belirlemiş olur. Bu çerçevede *fıkıh usulü ilmi* yanında, kutsal metinlerin anlaşılmasında bir metod olan *hermeneutik* kavramı da, insan fiillerinin ve genel yaşantısının yorumlanması, anlaşılması olarak da ifade edilir. Bu bildiride kritik analitik düşünme olan zihinsel becerilerin, dingin olarak, gerçekleştirmek istediği hedeflerle fıkıh ilminin hedefleri karşılaştırılarak değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: Kritik Analitik Düşünme, Fıkıh, Hermeneutik, Akıl, Hikmet

Özet

The most significant characteristic discrimination of human rather than other creatures and making him reverend is his ability to separate the right and the wrong, having mental functions ,thus, knowing himself and his Lord. One's understanding the divine messages, knowing the provisions for and against him depends on his being intelligent, regardful, conscious, having the enough ability to judge, being aware and having foresight and perception. Therefore, the first qualification of being intelligent and pubescent. The description of the fiqh as ‘ man's knowing the shariah and practice provisions for and against him’ is the evidence of the corporeity of these qualifications. Man's reaching the truth depends on his awareness of his affairs and faintings, his being scribe, thinking analytically and critically and making it his lifestyle. Fiqh includes the man's behaviours which are taken attesting to the God's orders and prohibitions. The aim and the necessity of fiqh is to understand the divine provisions and the wise in accordance with the main aims, with making effective the mental functions and processes at every phase of worship and procedure provisions that forms the relationship between the man and Allah. With this characteristic, fiqh sets a target suitable mainly to the legislation. Within this scope, alongside fiqh, hermeneutic which is a way of understanding divine is also considered as the interpretation and comprehension of the man's main actions and life. In this report, the aims of the abilities, which are critical and analytical thinking and aims of fiqh will be evaluated with comparing the aims.

Keywords: Critical and Analytical Thinking, Fiqh, Hermeneutic, Intelligence, Aphorism.

1. Giriş

İnsan, akletme ve düşünme melekeleri başta olmak üzere birçok özelliğiyle diğer varlıklardan farklı yaratılmıştır. Seçkin özelliklere sahip olan insanın, sürekli karmaşık hale gelen ve küreselleşen dünya hayatında, farkındalığa sahip olmasının zamanla önemi artarken, bu farkındalığı geliştiren vasıtaları hayat tarzı haline getirmesi kendi yararına olacaktır. Özellikle, müslümanın inandığı değerlerin farkına varması, bu değerleri içselleştirip uygulamaya geçirmesi, insanın terakkisini, akleden varlık olmasını, anlamlı hale getireceğinden müslümanın nasları anlamasına ve doğru bir din anlayışına sahip olmasına katkı sağlayacaktır.

Kritik analitik düşünme, insanın potansiyelinde bulunmakla birlikte, kullanıldığında farkındalığı sağlayan önemli bir özelliktir. Kritik analitik düşünmenin, insanın yararına gelişen ilim dallarıyla ilişkisinin olması muhakkaktır. İlim dallarından biri olarak insan hayatını kuşatan fıkıh ilmi ve bu ilmin temel kaideleri, nasların anlaşılmasında ve *istinbat* edilen hükümlerin müslümanın hayatında uygulanmasında bir hukuki tefekkür oluşturmaktadır. İslam'ın evrenselliği gereği fıkıh ilminin ortaya koyduğu temel ilkeler, akıl ve kalb zemininde, bilinç ve şuurla anlamlı hale gelmektedir. Kritik analitik düşünme, Hz. peygamberden itibaren oluşan fihhi içtihadı değerlendirmede ve inşa etmede bir vasıta konumundadır. Kritik ve analitik düşünme özelliklerine sahip olan bir fakih, çalıştığı alanla ilgili olarak hukuki tefekküre sahip olmalıdır.

Kritik yapma veya kritik düşünmeden amaç, sadece zahirde olanı değil, işin görünmeyen yönünü ve farklı bakış açılarını sürekli aramaktır. Analitik olmaktan kasıt ise fikirleri oluşturan temelleri ayırtmak, bu temellerin birbirleri üzerindeki etkilerini incelemektir. Örneğin; okunan veya çözülmeye çalışılan bir meselede, o ana kadar bilinenlerle yeni öğrendikleri arasında bağ kurulur. Böylece öncekiler hatırlanır, irtibatı sağlanır ve tekrarlanarak yeni bilgilerle inşa gerçekleşmiş olur. Kritikte ise en son öğrenmeye çalışılan veya okunan bir metinde sahibinin amaçlarını, ne demek istediğini, farklı bakış açılarını veya dikkate alınmayan unsurları belirlemek önemlidir.¹ Bu bağlamda kritik analitik düşünme fıkıh ilişkisi, ilgili kavramlarla birlikte değerlendirilecektir.

2. Kritik Analitik Düşünme

Kritik analitik düşünme, zihinsel becerilerin kullanıldığı bilişsel bir süreçtir. Bu süreçler; akletme, düşünme, muhakeme, kategorize etme, kıyaslama, tümevarım, tümdengelim, ayıklama, soyutlama vb. dir. İnsan, bu aşamaları zihinsel olarak kullanması neticesinde sahip olması gereken şuurlu ve farkındalığa ulaşır. Dolayısıyla kritik düşünme, insanın kendisini daha iyiye götüren bir düşünme vasfını elde eder. İnsan zihni elde ettiği bilgileri işleyerek ve belirli süreçlerden geçirerek düşünür, ortaya bir ürün olarak düşünceyi çıkarır. İnsan, potansiyel olarak sahip olduğu kritik eleştirel düşünme süreçlerini aktif hale getirmesiyle olağanlıktan uzaklaşarak orijinal düşüncelere sahip olabilir. Bu sebeple eleştirel düşünmesi, kritik yapabilmesi ve bu süreçleri tarz haline getirmesi, kritik analitik düşünmeye sahip olma özelliğini kazandırır. Yoksa bir veya birkaç kez analitik düşünmek, insana bu özelliği kazandırmaz. Kritik analitik düşünme, insanı sıradanlıktan, olağan düşünmeden ayırdığı için onu daha etkin kılar.

[1] ¹ www. Kritik-analitik.com/Articles.aspx?catId=1 10. 01. 2015.

Kritik analitik düşünme, önyargısız bir düşünme olduğundan vakıaların olumsuz olan yönlerini merkeze almayan, tek tip düşünmeye zorlamayan, sahih kaynaklardan sorgulayarak ürün elde eden, amaç değil araç olan bir düşünme yöntemi, bir metodolojidir. İnsanın, duygulara sahip olma özelliği de olduğundan, duygularıyla gerçekleri ayırması, özellikle de kararlar alırken farkındalık göstermesi önemlidir. İnsanın karşısına çıkan bilgilerin kanıtlara dayalı, duygusallıktan ve varsayımdan uzak, farklı açılardan bakılabilmiş, terim ve kavramların açıklanmış olması gerekir. Bu şekilde ele alınmış ve değerlendirilmiş bilgi, kritik süreçlerden geçirilmiş demektir. Kişinin kritik analitik düşünme özelliklerine sahip olması, elde ettiği bilgiyi ancak bu süreçleri kullanarak kendine mal etmesiyle mümkündür. Kritik analitik düşünmeyle ilgili olduğunu düşündüğümüz *akıl*, *basiret*, *firaset* ve *hikmet* kavramlarının açıklanması konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır.

2.1.Akıl

İnsanın sahip olduğu melekeler, Allah'ın insana yaratılıştan itibaren verdiği özelliklerdir. Akıl insana bahşedilen, insanı diğer varlıklardan ayıran ve sorumlu kılan temel özellik olarak insana verilmiş; iyi ile kötüyü ayırt etme, faydalı ile zararlının farkına varma, temyiz etme, düşünme ve anlama melekesidir.² Kur'an terminolojisinde akılı kullanarak doğru düşünme, bilgi edinmeye yarayan güç, mü'min olma vasıtası, -Allah inanmayanları akılsız olarak vasıflandırmıştır³- olarak açıklanmıştır.⁴ Hz peygamber, akıllı manasında *keyyis* kavramını kullanmış "*ahiret için nefisini kontrol altına alıp hazırlık yapan kişi*" demiştir.⁵ Akıl kelimesine benzer anlamlarda *kalb*, *elbâb*,⁶ *fuâd* kavramları kullanılır. Aklın vücuttaki yeri, çoğu âlimlere göre kalb iken İmam Ebu Hanife'ye göre beyindir.⁷

2.2. Basiret

Basiret kavramı, kelime olarak *ba-sa-ra* kökünden gelen görmek, derin görüş, sezmiş, anlayış, gerçekleri yanılmadan görebilme yeteneği anlamındadır. Basiret, kalbin kuvvetiyle eşyanın iç yüzlerini, manalarını, hakikatlerini anlamak, keşfetmek demektir. Kur'an'da *ülü'l-ebşâr*, maddi ve manevi hakikatleri görenler anlamındadır.⁸ Basiretin ruhî bir meleke olduğu da ifade edilir.⁹

2.3.Firaset

Varlık veya olayların perde arkasını görmek, zihin uyanıklığı, derin ve kuşatıcı bakış, bir meseleyi doğru ve hızlı değerlendirmek, çabuk kavramak, hükümde isabet etmek" demektir. Hz. Peygamber s.a.v., "*Müminin firasetinden sakının; çünkü o Allah'ın nuru ile bakar.*" buyurmuştur.¹⁰ Firaset,

² Bolay, Süleyman Hayri, "Akıl", *DİA*, II, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, s. 238.

[2] ³ Bakara, 2/171.

[3] ⁴ Râgıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986, s. 511.

[4] ⁵ Tirmizi, Kıyamet 25; İbn Mâce, Zühd 31.

[5] ⁶ Zümer, 39/9.

[6] ⁷ Uludağ, Süleyman, "Akıl", *DİA*, II, İstanbul: TDV Yayınları, 1989, s. 247.

[7] ⁸ Haşr, 59/2.

[8] ⁹ Ruh bedenden ayrıldığında basar onunla birlikte gideceği hadislerde ifade edilmiştir. Müslim, Cenâiz 9.

[9] ¹⁰ Tirmizi, Tefsiru'l-Kur'an 16.

kesbî ve vehbî kısımlarına ayrılır. Zahirî emarelerden hareketle, akıl yürüterek, akıl ve mantık ilkelerini kullanarak olayların geri planlarını bir diğer ifadeyle perde arkasını idrak etmek, kesbi ferasettir. Muhatabın kalbi durumlarına muttali olmak, doğru ile yanlış ayırma sezgisidir ki Allah'ın bir ikramı olarak mü'mine bir meleke olarak verilmesi ise vehbîdir. Bu durumda basiretle aynı anlama gelmektedir.¹¹ “*Ey iman edenler! Şayet Allah'dan ittika ederseniz, o size furkân (hem zahir, hem batında hak olanı olmayandan, iyiyi kötüden, temizi habisten ayırt edici bir marifet ve nur) verir.*”¹² Ayrıca kalblerde doğruyu gösterecek, insanların hakikatlere ulaşmalarına medar olacak, Allah'ın mü'mine bir mevhîbesi olarak verebileceği *basâir* olarak ifade edilen özellikler bulunmaktadır.¹³ Kur'an-ı Kerim'de “*Bu (Kur'an), mümin bir toplum için Rabbinizden gelen basiretlerdir (kalp gözlerini açan beyanlardır), hidayet rehberidir, rahmettir.*”¹⁴ ifadesi yer almaktadır. “*Mümin bir delikten iki defa ısırılmayacaktır.*”¹⁵ gerçeği farkındalığa, şuur ve bilince sahip olunmasının gerekliliğini göstermektedir. Kritik analitik düşünme de bu farkındalık için güçlü bir vasıta konumundadır. Allah'ın insana verdiği akıl başta olmak üzere zihni ve kalbi beceriler, basiret ve firasetle üst seviyede farkındalık oluşturur ki, Allah'ın rızasını kazanmada önemlidir.

2.4. Hikmet

Hikmet, hükümün konuluş amacı veya bu hükümlerle sağlanmak istenen maslahat anlamına gelmekte, İslam hukukçuları, hükümlerin hikmet ve maslahat içermesi noktasında fikir birliğine varmış, hükümlerin sebebi olan illet ve hikmet kavramlarını aynı anlamda kullananlar olduğu gibi farklı gerekçelerle, farklı anlamlarda kullanmışlar ve Şari'in amaçlarının dışına çıkılma endişesinden ve hikmet kavramının esnekliğinden dolayı, daha çok istikrarlı munzabıt olan ta'lili esas almışlardır.¹⁶ Ramazanda hastanın oruç tutmamasının mubah olmasının hikmeti, hastadan meşakkati kaldırmak, kisasın hikmeti insanların hayatını korumak, hırsızlık suçunun cezasının hikmeti ise insanların malını korumaktır.¹⁷ Bu bakış açısıyla bakıldığında hikmet; nesneyi yerli yerine koymada ve/veya olayların sebep-sonuç ilişkisini kurup hükme varmada akli isabetli kullanarak elde edilen sonuçtur. Hikmet, doğru gören keskin bir göz gibidir. Hikmet, isabetli hüküm vermektir. Hikmet sahibi, yanlış karar vermeyip doğru karar verdiği gibi; doğru seçenekler içerisinde de en doğru olanını, kişiye, zamana ve mekâna göre olaya, soruna, nesneye en uygun olanını seçen kişidir. Hikmet sahibi, sebep ve sonuçları doğru tespit edebilir. Geleceğe dair sağlıklı öngörüler yapabilir. Konuların çok boyutlu haritalarını çıkarabilir. Doğru, uygun ve faydalı eylemlerde bulunabilir. Hikmete batılilar aydınlatıcı yol derken müslüman filozoflar nurlu, ışıklı yol tanımını getirirler. Hikmet, bir şeyi etraflıca her yönüyle değerlendirmedir. Allah'ın her emir ve yasağının bir hikmete mebni olduğunu bilmemiz, her şeyin bir sebep-sonuç ilişkisi içerisinde gerçekleştiğini fark etmemiz gerekir, çünkü Müsebbibul esbab (sebepleri yaratan), Allah'tır. Her işinde nurunu yansıtır.¹⁸ Kur'an'da geçen “*Kime hikmet verilirse şüphesiz ona çok büyük hayırlar verilmiştir*”¹⁹

[10]¹¹ Uludağ, Süleyman, “Basiret”, *DİA*, V, Ankara: TDV Yayınları, 1992, s. 103.

[11]¹² Enfâl, 8/29.

[12]¹³ Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1971, IV, 2360.

[13]¹⁴ A'raf, 7/203.

[14]¹⁵ Buhari, Edeb 83; Müslim, Zühd 63.

[15]¹⁶ Koca, Ferhat, “Hikmet”, *DİA*, XVII, Ankara: 1998, s. 514-518.

[16]¹⁷ Hallâf, Abdulvehhâb, *İlmü Usûli'l-Fıkh*, İstanbul: Eda Neşriyat, 1991, s. 64.

[17]¹⁸ <http://www.kritik-analitik.com/PageContentsPopup.aspx?Id=114>

[18]¹⁹ Bakara 2/269.

ayetindeki hikmet; *Allah'ın emrindeki akıl, fehm, ilim ve amel, ilim ve fıkıh, tefekkür, icad, maslahat, beyne gelen vesveselerin farkına varıldığı nur*, anlamındadır.²⁰ Kritik analitik düşünme kabiliyeti, çalışma ve gayretle bir tarz haline getirilme potansiyeli içerirken; hikmet, basiret ve firaset gibi ahlaki bir hayat tarzıyla Allah tarafından verilir. İnsan, hayat tarzı haline gelen farkındalık ve şuurla o hale gelir ki “*Allah mü'minin gören gözü, işiten kulağı, yürüyen ayağı, akleden kalbi ve konuşan dili olur.*”²¹ bu durum ise insanın gayretiyle Allah tarafından melekelerin verildiğinin göstergesidir.²²

3. Fıkıh

Fıkıh kelime olarak; anlamak, kavramak, yarmak, bir şeyi yarıp içine girmek, künhüne vakıf olmak, görünenden hareketle gaybî olanı yani anlaşılması gerekeni kavramak, ortaya çıkarmak anlamlarındadır.²³ Kelime anlamından hareketle söylenen sözün hakikatini, gayesini, sözün hikmet ve sarf edilme sebeplerini bilmek olduğu ortaya çıkacaktır. Fıkıh kelimesinin ismi faili *fakih*, çoğulu *fukahadır*. Tefâkuh, bir konunun inceliklerini karşılıklı olarak müzakere etmektir. Fıkıh, din ilmi olarak da kullanılmış dini kavrama kelâmullahın en ince ayrıntısına kadar bilme anlamındadır. Çünkü dinin anlaşılması söz olarak kelâmullahın anlaşılması, dinin yaşama aktarılması için önemlidir. Kuran'da fıkıh kavramı yaklaşık yirmi yerde geçmekte, fiili müzari şeklinde olduğunda süreklilik, anlama, teceddüd, yenilenme,²⁴ anlamında kullanılmıştır. “*Onların kalpleri var ama bu kalplerle anlamıyorlar.*”²⁵ “*İnanmıyorlar, çünkü anlamıyorlar.*”²⁶ “*De ki, eğer anlarsanız Cehennem ateşinin daha şiddetli olduğunu bilirsiniz.*”²⁷ “*Kalpleri mühürlenmiştir, artık anlamazlar.*”²⁸ “*Her firkadan bir grup insan, dinde tefakkuh için çıkmalı değil mi?*”²⁹ “*Anlamayan bir millet olmaları sebebiyle Allah onların kalplerini saptırdı.*”³⁰ “*Her şey Allah'ı tesbih ediyor, ancak siz onların tesbihini anlamıyorsunuz.*”³¹ “*Kalplerine perde, kulaklarına ağırlık koyduk, artık bunu anlamazlar.*”³² “*Orada neredeyse hiçbir sözü anlamayan bir kavim buldular.*”³³ “*Musa dedi ki, Ya Rab! Dilimin bağını çöz ki, dediğimi anlansınlar.*”³⁴ “*Onlar çok az anlayabilirler*”³⁵ “*Allah'tan daha çok sizden korkarlar, çünkü anlamayan bir kavimdirler.*”³⁶ “*İmandan sonra kâfir oldular da kalpleri mühürlendi, artık anlamazlar.*”³⁷

[19]²⁰ Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dîni*, II, 915-926.

[20]²¹ Buhari, Rikak 38.

[21]²² <http://www.kritik-analitik.com/PageContentsPopup.aspx?Id=114>

[22]²³ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 577.

[23]²⁴ Beşer, Faruk, *Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi*, Usûl İslam Araştırmaları, Sayı: 5, Ocak-Haziran 2006, s. 34

[24]²⁵ A'râf 7/179.

[25]²⁶ Enfâl 8/65.

[26]²⁷ Tevbe 9/81.

[27]²⁸ Tevbe 9/87.

[28]²⁹ Tevbe 9/122.

[29]³⁰ Tevbe 9/27.

[30]³¹ İsrâ 17/44.

[31]³² İsrâ 17/46; Kehf 18/57.

[32]³³ Kehf 18/93.

[33]³⁴ Tâ-Hâ 20/25.

[34]³⁵ Fetih 48/15.

[35]³⁶ Haşr 59/13.

[36]³⁷ Münafikûn 63/3.

“Mü'minlerin hepsi toptan seferber olacak değillerdir. Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din konusunda köklü ve derin bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya! Umulur ki sakınırlar.”³⁸ ayette geçen *tefakkuh* kelimesi uğraşmak, üzerinde durulan konunun ince ayrıntılarını bilmek, gayret sarf etmek, yorulmak, anlamlarında kullanıldığından içtihatla ilişkili bir kavram olmaktadır. Nasların anlaşılması hayata tatbik edilmesi son derece önemlidir. Ayette ifade edilen anlama, içtihat faaliyeti, *tefakkuh*, savaş dahi olsa her zümreden en az bir grup insanın bulunması zorunlu olan önemli bir iştir. Bu faaliyetin ilmi özelliği itibarıyla ve sadece belli bir grubun *tefakkuh* etmesinin istenmesi bu sürecin zorluğuna işaret eder.³⁹ Zaten “*Fıkıh kişinin leh ve aleyhine olan şeyleri (hak ve görevlerini) bilmesidir.*”⁴⁰ şeklinde tarif edilmesi, akîde konuları dâhil dinin bütününe, ve insanı ilgilendiren dünyevi bilgilere de şamildir. Fıkıh kavramı içerisinde akîde konularını da düşünmüş olsa gerek Ebu Hanîfe ona “el-fıkhu'l-ekber” adını vermiştir.⁴¹ Aslında inanç olmadan amelin olamayacağı aşikârdır. İnançtan sonra amel geldiğinden fıkıh, *müçtehidin ameli konularla ilgili delilleri tek tek inceleyip onlardan çıkardığı hükümler* olarak özetlenebilir.

Fakihlerin içtihatlarıyla oluşan fıkıh kutsal bir metin olmayıp büyük ölçüde bir yorum, bir anlama veya bir felsefedir. Bu anlayış fakihlerin yaşadıkları ortamlara göre şekillendiği, beşer olarak bu ürünü yani fikhî ortaya çıkardıkları göz ardı edilmemelidir. İchtihat kültürünün tamamen din olarak algılanıp değişmez olduğunu düşünmek, dinin tamamlandığı gerçeğine; tefekkür, terakki ve dinin evrenselliğine aykırıdır.⁴²

Fıkıh metinlerinden hükümlerin istinbat edilmesi, teşri tefekkür olan fikhî hükümü çıkarılmak istenen vakıyyla ilgili bağın kurulması ve yeterli bilgiye sahip olunmasıyla mümkündür. Sadece istinbat kurallarının kullanılması yetmemekte delalet ve manalarla birlikte fıkıh mantığı, fikhî tefekkürün vakıyalara uygulanması, musîb olmak için önem arz etmektedir.⁴³ Fıkıhla ilgili olarak, kritik analitik düşünme boyutuyla değerlendirdiğimizde *hikmet-i teşri*, hükümlerin ortaya çıkarılma metodu olarak *fıkıh usulü*, güncel yaklaşım olarak *hermeneutiğin* açıklanması gerekir.

3.1. Hikmet-i Teşri

Hikmet-i teşri veya makâsîdü'ş-Şerîa, İslam hukuk düşüncesinin temellerinden biridir. Genel anlamda dinin, özelde ise ibadet ve dini hükümlerin amaçlarının bilinmesi, dinin gayeleri, anlamında kullanılan bir kavramdır.⁴⁴ Şâri'in şer'i hükümlerin tümünde göz önünde bulundurduğu gaye ve hikmetlerdir.⁴⁵ Şeri metinlerin anlaşılması için lafızların delaletlerini ve bu lafızların

[37]³⁸ Tevbe 9/122.

[38]³⁹ Beşer, *Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh*, s. 38.

[39]⁴⁰ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1985, I, s. 14.

[40]⁴¹ Beşer, *Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh*, s. 46.

[41]⁴² Beşer, *Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh*, s. 57.

[42]⁴³ en-Nebhani, Takiyyüddin, *Düşünme: Aklın Doğru Tanımı, Düşünme Metodu, Düşünme Türleri ve Metinler Üzerine Düşünme*, (çev. Selim Gökay), İstanbul: Kıyade Yayıncılık, 1999, s. 126.

[43]⁴⁴ Boynukalın, Ertuğrul, “*Makâsîdü'ş-Şerîa*”, *DİA*, XXVII, Ankara: 2003, s. 423.

[44]⁴⁵ İbn Aşûr, M. Tahir, *Makâsîdü'ş-Şerîati'l-İslâmiyye*, Tunus 1978, s. 51.

anlamalarını, lafız-mana ilişkilerini, metodoloji bilgilerinin bilinmesi ve daha sonra tefekkürle istinbat faaliyetinin gerçekleştirilmesi gerekir.⁴⁶

3.2. Fıkıh Usulü

Müçtehidin ameli delilleri inceleyip çıkardığı hükümler fıkıh oluştururken, fıkıh usulü ise bunun yöntemini oluşturur. Bu çerçevede fıkıh usulü; müçtehidin şer'i ameli hükümleri, tek tek delillerden çıkarabilmesini sağlayan kurallar bütünüdür.⁴⁷ Hükümlere ulaşmada kullanılan bir vasıtaadır.

3.3. Hermeneutik

Anlaşılır kılma, yorumlama, ifade etme anlamlarında kullanılır. Hermeneutik, insanın ortaya çıkardığı eylemlerinin, sanatlarının, kurumlarının anlaşılması ve yorumlanmasıdır.⁴⁸ Hıristiyan teolojisinde kutsal metinlerin anlaşılmasında bir yöntem olarak da kullanılan hermeneutiğin; harfî (literal), ahlakî (moral), kinayeli, remzî (alegorik) ve batınî (anolojik) çeşitleri bulunmaktadır.⁴⁹ İlahî ve beşerî yönü olan Kitab-ı mukaddesin ve beşer tarafından yazılan diğer metinlerin anlaşılmasında kullanılır. Bu yöntem, kendi içerisinde tutarlı olmakla birlikte, İslamî nasların anlaşılmasında kullanılması mümkün değildir. Çünkü hermeneutik insan aklıyla empati kurulabilen beşer sözü olarak algılanmış ilahi vahyin anlaşılmasında kullanılan fıkıh usulünden ayrılmıştır. Ortak nokta anlam, anlamlandırma, yorumlama ve hüküm vermedir. Her ikisinde de dini içerik bulunmakla birlikte hermeneutik kritik analitik ilkelerini de kullanarak beşer ifadelerinin anlaşılmasında, fıkıh usulü ise vahyin ortaya çıkarabileceği hükümlerde kullanılmaktadır.

4. Kritik Analitik Düşünme Fıkıh İlişkisi

Kritik analitik düşünme ile fıkıh ilişkisinin temelinde insan bulunmaktadır. Allah insanı akledibilen, anlayan, basiret ve firaset özellikleriyle yaratmış; ancak bu özelliklere sahip olmayan insanları “*Gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen.. bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir.*”⁵⁰ buyurarak düşünmeye, akletmeye, vahyi hakikatleri görüp iman etmeye ve mü'min olmaya çağırırken farkındalığı, gafil olmamayı vurgular. Bu farkındalıkla İslam'a uygun bir hayat yaşamayı emreder. Böyle bir hayatın yaşanması amel ve ibadeti gerektirdiğinden nasların anlaşılması, fıkıh hükümlerin tatbiki ve hayat tarzı haline getirilmesi zorunlu hale gelir. Dolayısıyla fıkıh ilminin oluşturduğu fıkıh tefekkürün müslüman hayatına yansması, insana verilen özelliklerle hayat bulur. Çünkü fıkıh kavramında süreklilik, teceddüd anlamlarının olması, sürekli düşünmeyi, akletmeyi, Kad ilkelerinden faydalanmayı ve hayat tarzı haline getirmeyi zorunlu kılar. Ayette ifade edilen

[45] ⁴⁶ en-Nebhani, Takiyyüddin, *Düşünme*, s. 124.

[46] ⁴⁷ Hallâf, *İlmü Usûli'l-Fıkıh*, s. 11; Şa'ban, Zekiyüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, çev.: İbrahim Kafi Dönmez, Ankara: TDV. Yay., 1990, s. 24.

⁴⁸ Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul:İnkılap Kitabevi, 1994, s. 95, 200-201; Özcan, Zeki, *Teolojik Hermenötik*, İstanbul:1998, s. 9; Gadamer, Hans George. “*Hermeneutik*” *Yorumbilgisi Üzerine Yazılar*. (Çev. Doğan Özlem), Ankara: Ark Yayınevi, 1995, s. 11.

[47] ⁴⁹ Komisyon. *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*. İstanbul: Risale Yayınları 1990, II, 150.

[48] ⁵⁰ Arâf 7/179.

“kalpleri var onlarla fikhetmiyorlar..”denirken fıkıh da kalbin ameli olarak değerlendirilir. Burada *tefakkuh* ve *akletme*, kalbin eylemi olarak idrakin birbirine çok yakın iki kademesi haline gelmektedir.

İnsanın aklını kullanması için iman şart olmamakla birlikte, fikhetmek için şarttır. Buna göre sanki fikhetme, akletmeden sonra gelen bir anlama aşamasıdır. Ama her halükârda akletmek için de, tefakkuh için de ilmi faaliyet şarttır. Bu faaliyet neticesinde mamul bilgi fıkıh olmaktadır.

İnsan düşüncesi kendi başına bırakıldığında ön yargılı, çarpıtılmış, tamamen taraflı olabilir. İnsan hayatının kalitesi düşüncesine bağlıdır. Kritik analitik düşünme, insanın düşünce hayatını geliştiren, disipline eden, düzelden bir özelliğe sahiptir. Kritik düşünmede düşünmenin amacını, sorusunu, bilgisini, varsayımlarını, çıkarımlarını ve ana kavramlarını tanımak gerekmektedir.⁵¹ Kritik düşünmede insan hayatının kalitesi gittikçe artmaktadır. Zihni düşünce, insanı yönetir; insan düşünceleriyle kararlar verir. Önemli olan bu yönetimi yani düşünmeyi düşünmedir. İnsanı yöneten mekanizmayı yönetebilmektir. Bu sayede hayatı anlama, geliştirme ve amacını kavrama gerçekleşmektedir. Fıkıh da bu anlamı içermektedir. Çünkü insanın lehinde ve aleyhinde olan ameli konuların bilinmesi hayata tatbikidir. Burada zihni becerilerin belirli ilkeleri kullanarak fıkıhın amaçlarını gerçekleştirmek, dini anlamak hayatı kaliteli yaşamak mümkündür. Şâri’in insana kapasite olarak verdiği melekelerin yine O’nun istediği doğrultuda kullanarak yaşanması için zihni disiplinin, entelektüel özelliklerin kullanılması yine entelektüel olmanın gereğidir.

Akıl yürütme, zihin gücünün olabildiğince kullanılması, zihin yönetiminin ele alınması sürekli tefekkür kalitesinin açık, doğru, daha çok derinlikli, mantıklı ve tarafsız olarak gerçekleştirilmesi belirli gayeler içindir. Kritik düşüncenin kanıta dayalı olarak tarafsız olması, farklı açılardan bakılabilmesi, varsayımlardan ve duygusallıktan uzak olması varsa belirli kavramların açıklanması yapısının gereğidir. Hükümler istinbat edilirken fıkıh usulünün kullandığı metotlar veya hüküm yolları, temelde nasların anlaşılması, hayata uygulanması ve tatbik edilmesidir. Kad ilkeleri doğrultusunda ortaya çıkarılan mamül bilgiler, akli selime uygun olması, istinbat edilen hükümlerin amaçlara uygun gerçekleşmesi, metot uygulama bakımından benzerlik taşımaktadır. Çünkü kullanılan metotlar neticede hayatın kalitesini artırmak, anlamlandırmak yüzeysellikten derinliğine ulaşmak, hikmeti anlamak içindir.

Düşünme, tüm içerikler için anahtar konumdadır. Analizin, betimlemenin, uygulamanın, aktarımın, değerlendirmenin, sentezin, keşfetme ve organize etmenin temeli düşünmedir. Her düşünmenin bir amacı, bir sorusu vardır. Düşünme bilgi ve kavramları gerektirir. Her düşünme bir bakış açısını, çıkarımları, varsayımları ve yorumları gerektirir.⁵² Düşünmeyi düşünen gerçek mütefekkirler, bilgiyi zihinlerine pasif olarak değil aktif olarak alır ve mantığını kavrar. Zaten eleştirel düşünmenin sırrı işin mantığını anlamak ve işi çözebilmektir. Tarihin, fiziğin, bilimin, felsefenin, sosyolojinin, hukukun bir mantığı vardır. Bu mantığın akıl yürütme elamanları ise; bilgi, amaç, yorum ve çıkarım, anahtar soru, varsayımlar, etkiler ve sonuçlar, temel kavramlar ve bakış açısıdır. Bununla ilgili iki örnek vermek istiyoruz. Tarihin mantığıyla ilgili şu örneği verebiliriz. **Bilgi:** Geçmişten gelen bilgiler. **Amaç:** Şimdi ve gelecek planlamasında geçmişten yararlanmak. **Yorum**

[49] ⁵¹ Richard Paul, Linda Elder, *Kritik Düşünce*, çev: A.Esra Aslan, Gamze Sart, Nobel Yayınları, Ankara 2013, Giriş s. 26.

[50]⁵² Richard Paul, Linda Elder, *Kritik Düşünce*, s. 145, 149.

ve çıkarım: Geçmişte yaşanmış olan olayların neden ve niçin olduğu üzerinde düşünmek. **Anahtar soru:** Geleceğin planlanmasında ve şimdinin kararlarında geçmişin dinamiklerini dikkate alarak nasıl hesap verebilirim? **Varsayımlar:** Geçmiş sistematik ve yorumla bize daha iyi bir gelecek için yardım edebilir. **Temel kavramlar:** Geçmiş özenli çalışma ve yorum yoluyla anlaşılabilir. **Etkiler ve sonuçlar:** Geçmiş çalışarak geleceğe yardım eden bilgi ve kalıplar hakkında önemli bilgiler kazanabiliriz. **Bakış açısı:** Birden fazla bakış açısıyla yorum ve çalışma ile geçmişe bakmak.⁵³ Fıkıh mantığıyla ilgili şu örneği vermek mümkün olabilir. **Bilgi:** Vahye dayalı bilgiler. **Amaç:** nasrlara dayalı bilgileri anlamak ve yaşamak. **Yorum ve çıkarım:** Ortaya çıkan yeni sorunlara çözüm getirebilmek için nasrlardan hükümler çıkarmak. **Anahtar soru:** Nasrlara dayalı olarak çıkarılan hükümleri *hikmeti teşriye* uygun olarak hayata nasıl uygulayabilirim. **Varsayımlar:** Sahih kaynaklara dayalı olarak öğrendiğim bilgiler üzerine bina ettiğim dini hayatım kendime faydalı olduğu gibi topluma da faydalıdır. **Temel kavramlar:** Din, hüküm istinbatı, müctehid nasrların anlaşılması zihni melekeler. **Etkiler ve sonuçlar:** Dünya ve ahiret mutluluğunu elde edebiliriz. **Bakış açısı:** Hz peygamberden itibaren İslam, nasrlar, nasıl anlaşılmalı ve hayata nasıl tatbik edilmiş bununla ilgili olarak fıkıh mezheplerinin oluşum süreçleri, müctehit imamların farklı görüşlerinin temel sebepleri değerlendirilerek dine bir bütün olarak bakabilmektir.

Fıkıh, insanın amelleriyle ilgili olduğundan, toplumların yaşantısını sosyal hayatı da doğrudan etkilemektedir. Fıkıh mantığıyla hareket edildiğinde yaşanan hayatta karşılaşılan problemlerin çözümü konusunda nasıl bir ilişki kurulacağı önemlidir. Çünkü amaç vahyin anlaşılması, hayata uygulanması, insanın mutlu olması olduğuna göre aklın bu yönde kullanılması ve bu bakış açısıyla bakılması kritik düşünmenin gereği olduğu gibi dinin de bir gereğidir. Akıl olmadan sorumluluğun olmayacağı, dini yaşamda, ibadetlerden muamelat hükümlerine kadar, İslam hukukunun her alanında sorumlu olmanın şartlarından biri akıllı olmaktır.⁵⁴

Fıkıh ilminin ve metodolojisinin kendi alanı içerisinde kullandığı, ancak müslümanın düşünce ufkunu açan, İslam'ın evrenselliğine ve hayata tatbikine uygun anlamlar yükleyen kavramları ve ilkeleri bulunmaktadır. Mesela, İctihat bir düşünme metodudur.⁵⁵ İnsan bu metodu vahyin temel ilkeleri doğrultusunda geliştirdiğinde çözüme ulaşabilir. Nasrlardan hükümler çıkarmada kullanılan içtihat yöntemi, hayatın diğer alanlarında da kullanılabilir mi? Burada önemli olan İslam'ın dünya görüşüne dayalı yeni ölçütler geliştirebilmektir.⁵⁶ İctihat, müslümanın hayatında tüm gelişme faaliyetlerini kapsadığında ve bu bakış açısıyla hareket edildiğinde gelişebileceği, başka bir ifadeyle içtihat alanı sadece fıkıh alanına hasredilmeden tüm hayata aktarılmalıdır ki gelişerek sorunlara çözüm olabilsin. Zaten İslam'ın tasarladığı ana hedef bu gelişmeyi sağlamaktır. Burada amaçlanan, salt kentleşme, sanayileşme, küreselleşme, vb değil, vahyin referanslarıyla, toplumların gelişmesi hayata bu perspektiften bakılabilmesidir.

[51]⁵³ Richard Paul, Linda Elder, *Kritik Düşünce*, s. 175.

[52]⁵⁴ Mevsîlî, Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd (ö.683), *Kitâbu'l-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010, V, 130, 162,180; Remlî, Şemsuddîn Muhammed b. Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Hamza İbn Şihâbuddîn (ö.1004/1595), *Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc fi'l-Fıkh alâ Mezhebi'l-İmâm eş'Şâfiî*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, I, 388.

[53]⁵⁵ Muhammed Mümtaz Ali, *Critical Thinking: An Islamic Perspective*, (Perpustakaan Negara Malaya 2008), çev. Aysun GÜZEY, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Vol. 3, No. 2, June 2014, s. 194.

[54]⁵⁶ Muhammed Mümtaz Ali, *Critical Thinking*, s. 197.

“Andolsun biz, cinler ve insanlardan, kalpleri olup da bunlarla anlamayan, gözleri olup da bunlarla görmeyen, kulakları olup da bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir.”⁵⁷

Fıkıh metodolojisinde müçtehidin bir vasıta olarak kullandığı yöntemler hayatı anlamada ve anlamlandırmada; bilinç, şuur ve farkındalıkta önemli rol alır. Fıkıh penceresinden hayata bakıldığında insanın düşünce dünyasında terakkiyi ortaya çıkaracak ve yaşamına yön verecek, geri kalmışlığa, basiretsizliğe, bencillığe neden olan hastalıklardan kurtulmayı, müslümanın hakkı olan dünya ve ahiret mutluluğu çerçevesinde kaliteli yaşamı sağlayacak esaslar bulunmaktadır. Nasıl ki *beraat-i zimmetsizlik*⁵⁸ yani insanın temelde suçsuz olması, suç isnadı varsa ispat edilmesinin gerekliliği, aksine bir delil olmadıkça önceki halin devamı *istishab*,⁵⁹ sürekliliğin, az da olsa her alanda gelişmenin bir göstergesidir. İbadetlerde az da olsa devamlı olanının makbul olması,⁶⁰ bu düşünceyi teyid etmektedir. Hüküm istinbatında kullanılan *fer'i delillerin*⁶¹ bir diğer ifadeyle *muhtelefun fihi* olan delillerin bu vasfı kazanmasının temelinde akıl, farklı bakış açıları, kıyamete kadar karşılaşılabilecek sorunların ve gelişmelerin olabileceğinin işaretidir. Ayrıca mezheplerin ortaya çıkışı dünya üzerinde farklı coğrafyalarda yayılması Müslümanların bu ekollerden fitratlarına uygun olanlarını tercih etmeleri, insanların farklı özelliklerde olduğunun ve İslam'ın da evrensel bakış açısıyla olayları değerlendirdiğinin farkına varılmasını gerektirir. *Ezmanın tegayyürü ile ahkâmın değişebileceği*,⁶² yerine göre *istihsanen* hüküm verilebileceği,⁶³ *def'i mefasid celbi menafiden evla olması*,⁶⁴ zaruri maslahatların gerçekleştirilmesi, *zararın izale edilmesi*⁶⁵ ilkeleri, İslam hukuk düşüncesinin hayata yansımaları yani hayatın ıslahı, gelişmesi, gerçek adaletin sağlanması, insan haklarına riayetinin tesis edilmesi, yeryüzünde insan eliyle gerçekleşen fesadın, fitnenin, ortadan kaldırılması, hakça ve kardeşçe yaşamın sağlanması, zalim ve mazlumların olmadığı gerçek bir dünya inşa etmektir. Böyle bir dünyanın temel sabitesi hiç şüphesiz ilahi vahiy ve açılımlarıdır. Vahiy olarak ilk emrin *Oku*⁶⁶ olması, tıbbın, mühendisliğin, ziraatın, astronominin, jeolojinin, psikolojinin vb tüm ilimlerin Allah adıyla okunması bu emre racidir. Bu çerçevede geliştirilen her bakış açısında kullanılan ve normal her insanın fitratında olan zihni ve akli melekeler, kritik değerlendirmeler anlam ifade eder. Çünkü insanın sahip olduğu bu üstün özelliklerin çözemediği temel sorunlar ve çözümsüzlükler günümüz dünyasında bir hayli fazladır. Sanayileşme, küreselleşme, teknolojik imkânlar, nihai noktada çözüm olmamaktadır. Kritik analitik düşünme ilkelerinin kullanılması, zihin-kalp ilişkisinin doğru zeminde kurulması, kalbi selim için önemlidir. Çünkü *o gün ki ne mal fayda verir ne oğullar Allah'a arınmış bir kalp (kalbi selim) ile gelen başka*.⁶⁷ buyrulmaktadır.

[55]⁵⁷ A'raf, 7/179.

[56]⁵⁸ Mecelle, md. 8.

[57]⁵⁹ Hallâf, *İlmü Usûli'l-Fıkh*, s. 92.

[58]⁶⁰ Buhârî, İman 32; Rikâk 18; Münâfikûn 78; Ebû Dâvûd, Tatavvû 27; İbn Mâce, Zühd 28.

[59]⁶¹ Atar, Fahrettin, *Fıkh Usûlü*, MÜİF Yayınları, İstanbul 1992, s. 71.

[60]⁶² Mecelle, md. 39.

[61]⁶³ Hallâf, Abdulvehhâb, *İlmü Usûli'l-Fıkh*, s. 80.

[62]⁶⁴ Mecelle, md. 30.

[63]⁶⁵ Mecelle, md. 20.

[64]⁶⁶ Alak, 96/1.

[65]⁶⁷ Şuara, 26/88, 89.

5. Sonuç

Kritik analitik düşünme, insan düşüncesiyle ilgili gelişimini sağlayan olayların, karşılaşılan problemlerin çözümünde farkındalık oluşturan düşünme çeşididir. Müslüman, kritik analitik düşünme ile tefekkür dünyasına farklı bir bakış açısıyla bakabilme kazanımını elde ederken, dini nasların anlaşılmasında ve hayata tatbikinde de farkındalık kazanır. Zaten inanç sahibi insanın elde ettiği bilgi birikimleri kendisinin olduğunda yani o bilgileri içselleştirip mamul hale getirdiğinde bir anlam taşır. Çünkü bilginin mamul hale gelmesi, düşünsel belirli becerilerin kullanılmasına bağlıdır. Bu bağlamda Şâri'in muradına uygun olarak, "Nasları nasıl anlayabiliriz?" sorusunun cevabında kritik analitik düşünme özelliği önemli bir fonksiyona sahiptir.

Fıkıh, insanın bütün hayatını kuşatan bir algılama şekli olurken temelde Şâri'in muradını anlamaktan ibarettir. Nasların bu maksada göre anlaşılması ve yaşanması asıl gayedir. İlimsiz amel, amelsiz ilim Şâri'in muradı değildir. Fıkıh Kelamullah üzerinde sürekli ve dinamik bilgilenme, içtihadî yorum ve ameldir. Bunun makbul olması, gafil olmamaya, şuur ve farkındalığa bağlıdır. Fıkıhın temel kaideleri ve kavramları; yaşanan ve yaşanılacak olan hayatta Müslümanlara yeni ufuklar açacak, problemlerine çözümler üretecek potansiyele sahiptir. *Hikmeti teşri, fıkıh usulü*, vb kavramlar kritik analitik düşünme perspektifinden bakıldığında kapsayıcı ve ıslah edici özelliktedir.

İnsanlığın temel sorunlarından biri dini metinlerin anlaşılması olmuştur. Hristiyan teolojisinde *hermeneutik*, kutsal metinleri anlama yöntemi olurken, İslam fıkıhının temellerinden olan fıkıh metodolojisiyle yöntem olarak benzerlik taşımakla birlikte birbirinden ayrılmaktadır. Müslümanın zihin ve kalb dünyasında iman edip salih amelin farkına varmasında; tefekkür, bilinç ve şuur, kendisinin Allah'ın bir halifesi olmasının gereğidir. Sonuç olarak, kritik analitik düşünme insanın sorumluluklarının farkına varmasında, geçmişiyle bağlantı kurup geleceği inşa etmesinde önemli bir vasıta olmakta, anlama ve anlamlandırma yönüyle fıkıhla ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Akarsu, Bedia. Felsefe Terimleri Sözlüğü. İstanbul:İnkılap Kitabevi, 1994.
- Berki, Ali Himmet. Açıklamalı Mecelle. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1990.
- Beşer, Faruk. Bir Bilgi Türü Olarak Fıkıh ve Diğer Disiplinlerle İlişkisi. Usûl İslam Araştırmaları, Sayı: 5, Ocak-Haziran 2006.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Bolay, Süleyman Hayri. "Akıl", *DİA*, II, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Boynukalın, Ertuğrul. "Makâsıdü'ş-Şerîa", *DİA*, XXVII, Ankara: 2003.
- Buhâri, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail. Sahîhu'l-Buhârî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî. es-Sünen. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.

- en-Nebhani, Takiyyüddin, Düşünme: Aklın Doğru Tanımı, Düşünme Metodu, Düşünme Türleri ve Metinler Üzerine Düşünme, (çev. Selim Gökay), İstanbul: Kıyade Yayıncılık, 1999.
- Gadamer, Hans George. "Hermeneutik" Yorumbilgisi Üzerine Yazılar. (Çev. Doğan Özlem), Ankara: Ark Yayınevi, 1995.
- <http://www.kritik-analitik.com/PageContentsPopup.aspx?Id=114>
- Ibn Mâce, Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd. es-Sünen. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İbn Âşûr, M. Tahir. Makâsîdü's-şerîati'l-İslâmiyye. Tunus: 1978.
- Koca, Ferhat. "Hikmet", *DİA*, XVII, Ankara: 1998.
- Komisyon. Sosyal Bilimler Ansiklopedisi. İstanbul: Risale Yayınları 1990.
- Mevsîlî, Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd (ö.683). Kitâbu'l-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccac (ö.261). el-Câmiu's-Sahîh. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Özcan, Zeki. Teolojik Hermenötik, İstanbul: 1998.
- Râğıb el-İsfahânî, Hüseyin b. Muhammed. el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1986.
- Remlî, Şemsuddîn Muhammed b. Ebi'l-Abbâs Ahmed b. Hamza İbn Şihâbuddîn (ö.1004/1595). Nihâyetü'l-Muhtâc ilâ Şerhi'l-Minhâc fi'l-Fıkh alâ Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Rıchard Paul, Linda Elder. Kritik Düşünce. çev: A. Esra Aslan, Gamze Sart, Ankara: Nobel Yayınları, 2013.
- Şa'ban, Zekiyüddîn. İslâm Hukuk İlminin Esasları. çev.: İbrahim Kafi Dönmez, Ankara: TDV. Yay., 1990.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa Servet, (h.209-297). el-Câmiu's-Sahîh. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Uludağ, Süleyman. "Akıl", *DİA*, II, İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Uludağ, Süleyman. "Basîret", *DİA*, V, Ankara: TDV Yayınları, 1992.
- www.kritik-analitik.com/Articles.aspx?catId=110. 01. 2015.
- Yazır, Muhammed Hamdi. Hak Dînî Kur'an Dili. İstanbul: Eser Neşriyat, 1971.